

HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ'NİN “TENKÎHÜ’T-TEVÂRÎH-İ MÛLÛK” ADLI ESERİNE GÖRE “TÛL U ARZ İLE KÛRRE-İ ARZIN İNKISÂMI”

Yrd. Doç. Dr. Merve KARAÇAY TÜRKAL
Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
mkturkal@gumushane.edu.tr

Giriş

XVII. yüzyılın ünlü tarihçilerinden ve aynı zamanda ansiklopedist bir bilgin olan Hüseyin Efendi, bin hünere sahibi anlamına gelen “Hezâr-fenn” lakabıyla şöhret bulmuştur.¹

Hezâr-fen Hüseyin Efendi, İstanköy (Kos) adasında doğmuştur. Fakat doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir.² Târîh-i Umûmî adlı eserinin mukaddimesinde bulunan “bu fakîr-i fûrû-mâye ve bu hakîr-i za’îfû’d-dirâye Hüseyin ibn-i Ca’fer el-İstanköyî eş-şehîr bi-Hezâr-fen” ibâresi ile yine “Târîh-i Devlet-i Rûmiyye (vr. 58a)” isimli eserinde geçen “Hüseyin bin Ca’fer el-İstanköyî eş-şehîr bi-Hezâr-fen” kaydından baba isminin Ca’fer olduğu anlaşılan³ Hezâr-fen Hüseyin Efendi tahsiline memleketi olan İstanköy’de başlamış daha sonra İstanbul’a gelerek burada devam etmiştir. Onun İstanbul’a neden ve nasıl geldiğine dair bilgi yoktur. Tahsilini bitirdikten sonra devlet hizmetine girmiştir.⁴

Devlet hizmetinde bulunduğu yıllarda bir süre Divân-ı Hümâyûn tercümanı olan Ali Ufkî Bey’in yanında görev almıştır. 1669 tarihinde Kandiye Gazâsı (Girit’in Fethi)’nda bulunması da yine bu memuriyet dolayısıyla olsa gerek çünkü o sıralarda muhtemelen defter eminliği görevinde bulunuyordu. Daha sonra ise ilme olan merakı nedeniyle devlet memuriyeti görevinden ayrılmış, hayatını özel dersler vererek sürdürmüş bu esnada kendisini okuyup öğrenmeye, araştırmaya ve kitap telifine adanmıştır.⁵

Hezâr-fen Hüseyin Efendi’nin ilme karşı duyduğu ilgi devrin büyüklerinin dikkatinden kaçmamış ve onların himayesini görmüştür. Fazıl Ahmet Paşa’nın ve Vezir İbrahim Paşa’nın lütfuna mazhar olmuştur. Kısa bir müddet IV. Mehmed’in tarih hocalığını da yapmıştır.⁶

İstanbul’da ölen Hezâr-fen Hüseyin Efendi’nin ölüm tarihi bazı kaynaklarda 1089/1678⁷ bazı kaynaklarda da 1103/1691⁸ olarak geçmektedir. Kaynaklarda mezarının yeri hakkında bilgi yoktur.

Hezarfen Hüseyin Efendi, çalışmalarında bildiği Grekçe, İbranice ve Latince sayesinde batı kaynaklarından da oldukça istifade etmiştir. Böylelikle Yunan, Roma, Bizans tarihlerine dair çalışmalar yapmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Hezâr-fen Hüseyin Efendi, içinde bulunduğu dönemde batılılarla ilişki kuran ve onlarla düşünce alışverişinde bulunan bir Osmanlı bilginidir.⁹

Tıp, tarih, tasavvuf, lisaniyat, coğrafya ve devlet teşkilâtı gibi alanlarda ciddi ve önemli eserler kaleme alan Hezâr-fen Hüseyin Efendi’nin eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

a. Tarihe Ait Eserleri: *Tenkîhu’t-Tevârih* veya *Tenkîhu’t-Tevârih-i Mülûk*, *Telhîsu’l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, *Muhtasar Târîh-i Umûmî*, *Târîh-i Devlet-i Rûmiyye*, *Kâtib Çelebi’nin Takvîmü’t-Tevârihi’ne Zeyl*.

b. Coğrafyaya Ait Eseri: *Telhîsu’l-Beyân Fî Tahlisi’l-Büldan*.

c. Lisaniyata Ait Eseri: *Tercüme-i Lügat-i Hindî*.

ç. Tıbbaya Ait Eserleri: *Tuhfetu’l-Eribi’n-Nâfia Li’r-Rûhâni ve’t-Tabîb*, *Lisânü’l-Etibbâ fî Lügati’l-Edviye*, *Fihrisü’l-Ervâm*.

d. Din, Ahlâk ve Tasavvufa Ait Eserleri: *Enîsü’l-Ârifîn ve Mürşidü’s-Sâlikîn*, *Câmiu’l-Hikâyât*, *Mehâsinu’l-Kelâm ve’l-Hikem fî Şerhi İsmillâhi’l-A’zam*, *Risâle-i Hikemiyye*, *Şerhu’l-Lemati’n-Nûrâniyye fî’l-Evrâdi’r-Rabbâniyye*.

¹ Mücteba İlgürel, “Hüseyin Efendi, Hezâr-fen”, *DİA*, XVIII, s. 544.

² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, İstanbul 1343, s. 243.

³ Hezâr-fen Hüseyin Efendi, *Telhîsü’l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, Haz. Sevim İlgürel, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 5.

⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s. 243.

⁵ Mücteba İlgürel, *a.g.m.*, s. 544.

⁶ *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları*, 1961, s. 31.

⁷ Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s. 243.

⁸ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 2003, s. 252; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Derstleri*, Ankara 1971, s.135; İlgürel, *a.g.e.*, s. 544.

⁹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2005, s. 315.

Çalışma konumuzun yer aldığı, *Tenkîhü't-Tevârih* veya *Tenkîhü't-Tevârih-i Mülûk*, kendisine tarih dersi verdiği IV. Mehmed'e sunulmuş özet hâlinde bir genel tarihtir. Bu eser o zamana kadar olan eserlerdeki gibi olayların yıl yıl anlatıldığı analistik bir karakterde olmayıp, bir bakıma sistematik denilebilecek bir tarzda kaleme alınmıştır. Ayrıca bu eserde ilk defa Yunan ve Roma devirleri hakkında Yunanca ve Latince eserlerden faydalanmak suretiyle bilgi verilmiştir.¹⁰ Bir giriş, dokuz bölüm ve iki hatimeden oluşan eserde sırasıyla eski çağ İran tarihi, Sasanîler, Batlamyoslar, Hz. Muhammed, ilk halifeler, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular, Moğollar, Atabeyler, Tolunîler, İhşidîler, Safevîler, Fatımîler, Eyyübîler, Memlûkler, Anadolu beylikleri, Osmanlılar, Roma İmparatorluğu'nun kuruluşu, bazı ünlü Yunan filozofları, İstanbul ve Bizans imparatorları, Çemberli ve Dikili Taş, Cenevizliler'in Galata'yı ele geçirmeleri, Çin, Maçın, Hata ve Hotan, Çin ve Hind denizindeki bazı adalar ve buralarda yaşayan insanlar, bunların hükümdarları, dinleri, kanunları, örf ve âdetleriyle Amerika'nın keşfi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eserin birinci hatime bölümünde enlem ve boylamlarla fersah ve mil üzerinde durulmuş hâtime bölümünde ise müellif cemiyet ve devlet hayatıyla ilgili görüşlerini açıklamıştır.¹¹

Birinci hatime bölümünde, *Tûl u Arz ile Kürre-i Arzın İnkisâmı* başlığıyla yer alan kısmın transkripsiyon çalışması yapılmıştır. Bu bölüm kısa bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda: Coğrafyacıların yer küreyi enlem ve boylam daireleriyle bölerek her bir daireyi 360 dereceye taksim ettikleri, 18 gündüz (18 gece olmak üzere toplam 36) meridyeni ve yine onar derecelik açılarla kuzeyde 9 ve güneyde 9 olmak üzere toplam 18 paralel dairelerden oluşan bir coğrafi bölünmeyi belirttikleri görülmektedir. Enlem ve boylam dairelerinin nereden başlatıldığı konusunda, ekvatorun başlangıç paraleli kabul edilmesinde ittifak olunurken, başlangıç meridyeninde ise ihtilaf söz konusudur. Batlamyus ve diğer Yunanlıların, Kanarya adalarında bulunan Fortanata (Ferro) adasından geçen meridyeni başlangıç olarak kabul etmelerine karşın, İspanyollar, başlangıç meridyeninin Flemenk adalarından biri olan Asor adasından geçmesi gerektiğini, çünkü pusulada olan ibrenin bu adalarda her hangi bir yöne meyletmeden doğruca kuzeyi gösterdiğini savunmuşlardır. Bazı batı alimleri başlangıç meridyeninin batı sahillerinden, doğu âlimleri de kendi semtlerindeki doğu sahillerinden başlaması gerektiğini söylemişlerdir.

Ayrıca bu bölümde boylam ve enlem tayini ile yeryüzünde bulunan memleketlerin ve mevzilerin yerleri, yönleri ve biri birine mukayeseleri, uzaklık ve yakınlıklarının hesaplanması konusunda bazı formüller yer almıştır. Örneğin, İstanbul ve Şam'ın enlem ve boylam dereceleriyle birbirlerine olan uzaklığı bu formülle hesaplanmıştır.

Bu bölümün ek kısmında ise, İslamî eserlerde yer alan resimsiz boylam ve enlem düzenlemelerine karşılık, Avrupa coğrafya kitapları ve atlaslarının tüm sayfalarında ve bölümlerinde resimli düzenlemeler bulunduğu dikkat çekilmiş, memleketlerin enlem ve boylam derecelerinin yer aldığı şekilli sayfaların, kenarlarında rakam ile bölümlerin sayılarının tayin olduğu, çoğunlukla enlem dereceleri sağ ve sol, boylam dereceleri aşağı ve yukarıda listelendiği ve her biri toplu ve ayrıntılı bir şekilde hesaplanarak bazen altışar ve bazen de onar dakikaya bölündüğü belirtilmiştir.

Romanîler'in uzaklık mesafesini ölçerken bin adımlık yere bir milyer veya milyar dedikleri ve her mil yere birer taş dikip vilayetleri mesafesini o taşlarla belirledikleri, "mil" lafzının da burdan geldiği iddia edilmiştir.

Son olarak, Yunanlıların kendi mesafelerini estâr-ı yevm ile ölçtüklerini, 125 adıma bir estâr-ı yevm dediklerini ve bu durumda sekiz estâr-ı yevmin de bir Romanî milyer olduğunu söylemektedir. Fars kavminin mesafe ölçümlerini ferseng ile hesapladıklarını ve bir fersengin 30 estâr-ı yevme denk geldiğini ifade etmiştir. Yine Mısır sükkânının eskeni kabul ettiklerini, bunun miktarında ise ihtilâf olduğunu, bazıları bunu 60 estâr-ı yevm, bazıları 40 ve bazıları ise 20 estâr-ı yevm olarak hesapladıklarını belirtmektedir. Avusturya, İngiliz, Leh, Çeh, İtalya vs. gibi ülkeler ise milyer lafzını kullanmışlar ve bunu kabul etmişlerdir.

Bu çalışma esnasında Hezârfen Hüseyin Efendi'nin, söz konusu bölümü, Kâtib Çelebi'nin *Kitâb-ı Cihannümâ* adlı eserinden neredeyse aynen aktarma şeklinde aldığı tespit edilmiştir.

¹⁰ Yurdaydın, *a.g.e.*, s.134; Babinger, *a.g.e.*, s. 252.

¹¹ Kerim Özdemir, *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkîhu't-Tevârih" Adlı Eserinin Selçukluların Zuhurundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Bölümlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı, Manisa 2007, s. 25-26.

Emr-i Tâsi' Tûl u Arz ile Kürre-i Arzın İnkisâmındadır

Coğrafya erbâbı kürre-i arzda on sekiz dâ'ire-i nisfû'n-nehâr ve iki tarafa sekiz dâ'ire-i azîm resm ü farz eylediler ve her dâ'ire üç yüz altmış dereceye taksîm olunmuştur. Pes nisfû'n-nehâr dâ'ireleri tûl derecesini ve hatt-ı istivâya muvâzî iki cânibden tokuzar dâ'ire arz derecesini ta'yîn ider. Her iki dâ'ire arası hesab-ı şatıncı ve darb ile onar derece mesâfedir ve ibtidâ-ı arz bi'l-ittifâk hatt-ı istivâdan iki tarafa farz olunur, biri arz-ı şimâlî ve biri arz-ı cenûbîdir ammâ ibtidâ-i tûlde ihtilâf olundu. Batlamyus ve gayrı Yunanlılar bizim kitâblarda Cezâyir-i Hâlidât ve kendi kitâblarında Kanarya demekle ma'rûf olan Fortanata Adalarının nisf[ü'n-]nehârî dâ'iresini ibtidâ-i tûl ta'yîn eylediler.

(Kitâb-ı Cihânnümâ, 11a)

Hâtıme Tûl u Arz ile Kürre-i Arzın İnkisâmındadır

Coğrafya erbâbı kürre-i arzda on sekiz dâ'ire-i nisfû'n-nehâr ve iki tarafa sekiz dâ'ire-i azîm resm ü farz eylediler ve her dâ'ire üç yüz altmış dereceye taksîm olunmuştur. Pes nisfû'n-nehâr dâ'ireleri tûl derecesini ve hatt-ı istivâya muvâzî iki cânibden tokuzar dâ'ire arz derecesini ta'yîn ider. Her iki dâ'ire arası hesab-ı şatıncı ve darb ile onar derece mesâfedir ve ibtidâ-ı arz bi'l-ittifâk hatt-ı istivâdan iki tarafa farz olunur, biri arz-ı şimâlî ve biri arz-ı cenûbîdir ammâ ibtidâ-i tûlde ihtilâf olundu. Batlamyus ve gayrı Yunanlılar bizim kitâblarda Cezâyir-i Hâlidât ve kendi kitâblarında Kanarya demekle ma'rûf olan Fortanata Adalarının nisf[ü'n-]nehârî dâ'iresini ibtidâ-i tûl ta'yîn eylediler.

(Tenkîhü't-Tevârih-i Mülûk, 274a-b)

Hâtıme: Tûl u Arz ile Kürre-i Arzın İnkisâmındadır

[274a]¹² Coğrafya erbâbı kürre-i arzda on sekiz dâ'ire-i nisfû'n-nehâr ve iki tarafa sekiz dâ'ire-i azîm resm ü farz eylediler ve her dâ'ire üç yüz altmış dereceye taksîm olunmuştur. Pes nisfû'n-nehâr dâ'ireleri tûl derecesini ve hatt-ı istivâya muvâzî iki cânibden tokuzar dâ'ire arz derecesini ta'yîn ider. Her iki dâ'ire arası [274b]¹³ hesab-ı şatıncı ve darb ile onar derece mesâfedir ve ibtidâ-ı arz bi'l-ittifâk hatt-ı istivâdan iki tarafa farz olunur, biri arz-ı şimâlî ve biri arz-ı cenûbîdir ammâ ibtidâ-i tûlde ihtilâf olundu. Batlamyus ve gayrı Yunanlılar bizim kitâblarda Cezâyir-i Hâlidât ve kendi kitâblarında Kanarya demekle ma'rûf olan Fortanata Adalarının nisf[ü'n-]nehârî dâ'iresini ibtidâ-i tûl ta'yîn eylediler. Zîrâ kendi semtlerinde garbdan şarka imâretin mebd'e'i zamân-ı evvelde mahall-i mezbûr idi. Sonra ba'zı müte'ahhirîn ve İspanya re'isleri ibtidâ-i tûli Felemenk Adalarından Azores nâm cezâyirden tutub didiler ki pusulada olan ibre ol adalarda bir cânibe meyilsiz doğru nokta-i şimâle teveccüh ider ve ba'zılar ibtidâ-i tûli sevâhil-i garbiyyeden i'tibâr itdiler. İki haddin mâ-beyni on derecedir. Tûl-i bilâdda olan tefâvütler ekser bu i'tibârlara mebnîdir ve hükemâ-i şark kendi semtlerinde intihâ-i sevâhil-i şarkıyyede نلكك nâm mahalden mebd'e-i tûl isbât itdiler. Bu re'y-i cumhûr isti'mâline mutâbık değildir ve iki mebd'e-i miyânı takrîben yüz yetmiş derece olur ki rub'-ı ma'mûrun mesâfe-i ibtidâ'idır ve miyânında hatt-ı istivâ üzere bir makâm farz olunup ana kubbetü'l-arz didiler ve ol mahall Ujeyn [Ujjain] ismi ile kütüb-i İslâmiyyede mezkûr ve atlas ve gayride gayr-i mestûrdur. Ba'zılar, bu kubbetü'l-arz toksan tûl ve otuz üç arzda farz olunur didiler. Bunun isbâtı bir emr-i lâzım olmağla coğrafya erbâbı iltifât ve zikrine tenezzül itmediler. Pes, istilâh-ı fennde Tûl-i beled-i Cezâyir-i Hâlidât nisf[ü'n-]nehârî dâ'iresiyle mu'addil[ü'n-]nehâr takâtı'ı noktasından beled-i ma'rûz-ı nisf[ü'n-]nehârî takâtı'mın noktası beyinde mu'addilden vâkı' olan kavistir ve bu arz-ı beled-i nokta-i semt re's-i beled ile mu'addil[ü'n-]nehâr beyinde bilâd-ı mezkûrun nisfû'n-nehârî dâ'iresinden bir kavistir ve arz-ı beled gerek cenûbî [275b] ve gerek şimâlî semtinde olan kutbun irtifâ'ına ve hilâf-ı semtin kutbunun hizâsına müsâvî olur ve bu tûl ve arz ta'yîni ile rûy-i zemînde vâkı' olan bilâd ve mevâzı'n emkinesi ve ciheti ve biri birine nisbeti ve bu'd ve kurbı takrîben ma'lûm olur. Meselâ İstanbul'un tûli elli beş ve arzı kırk bir derecedir ve Dimeşk'in tûli yetmiş ve arzı otuz üç derecedir dinildikde Dimeşk İstanbul'un şark ve cenûb tarafında olmak lâzım gelür. Zîrâ tûli andan ziyâde ve arzı kemterdir. Ammâ ikisi arasında bu'd ne mikdâr mesâfedir isti'lâm kâidesi budur ki, evvelâ nazar olunur ikisinin arzı bir ve tûli mugâyir ise tefâvüt-i mâ-beyni't-tûleyn bu'd-ı mâ-beyndir İstanbul ile İznikmid gibi ve eğer tûlde müttefik arz-ı muhtelif ise tefâvüt-i mâ-beyni'l-arzeyn bu'd-ı mâ-beyndir İstanbul ile Burusa gibi ve eğer ikisi dahi muhtelif ise bu sûretde bu'd-ı mâ-beyn bir müselles-i kâ'imüz-zâviye veteri olur. Ol zâviyenin bir dil'i dâ'ire-i nisf[ü'n-]nehârdan bir kavis ve bir

¹² Müellif derkenarın tam olarak nereye ait olduğunu belirtmediği için bunlar tarafımızdan dipnotlarda verilecektir. [Derkenar]: İnkisâm-ı tûl u arz-ı büldân.

¹³ Spanya ortasında Tolidle (Toledo) semtlerinde dahi rakkâs doğru nokta-i şimâle teveccüh idüp gayri yerlerde bir mikdâr münharif durur ve bu, gice âlât-ı rasadiyye ile tecrübe olunmuştur.

dıl'ı dâ'ire-i arz-ı beled-i matlûbdan bir kavistir. Ve veter olan dıl' iki beledin nokta-i semt-i re'sine mürûr iden dâ'ireden bir kavis vâkı' olur. Bu üç dıl'dan iki dıl'ın mikdârı bize ma'lûmdur ki, ol tûl ve arz tefâvütleridir. Bu ma'lûm ile ol veter olan dıl'-ı mechûl mikdârını isti'lâmda bir tarîk budur ki, iki dıl'-ı ma'lûmun mürebbi'î cem' ve mecmû'un cezri ahz oluna. Hâsıl aded-i matlûb olur. Meselâ Dimeşk ile Kostantiniyye'de tefâvüt-i mâ-beyni't-tûleyn on beş ve tefâvüt-i mâ-beyni'l-arzeyn sekizdir. İkisinin mecmû'-ı mürebbi'î iki yüz seksen tokuz olup, aded-i mezbûrun cezri tahkîkisi on yedidir. Pes iki şehrin miyânında bu'd-ı mesâfe on altı derece olur. Bakıyyesi dahi buna kıyâs oluna. Ma'nâ-yı mezkûr bu dâ'irede mahsûs ve zâhirdir. [275b]¹⁴ **Tetimme:** Husûs-ı mezkûr kitâb-ı İslâmiyye'de mestûr olan resimsiz tûl ve arz terkîblerine göredir. Ammâ atlas ve gayri Frenk coğrafya kitâblarında sahâyif-i külliye ve cüz'iyede resm ve taksîm olunub derecât-ı tûl ve arz sahâyif-i eşkâl-i bilâd ki ana karrati ve tabula dirler. Kenârlarında rakam ile aded-i aksâm ta'yîn olunmuşdur. Ekser derecât-ı arz yemîn ile yesâra ve derecât-ı tûl zîr ü bâlâya düşer. Ve her biri icmâl ü tafsîl hasbı ile gâh altışar ve gâh onar dakkaya kadar taksîm kılınmışdır. Bir beledin tûl ve arzı biri birinden bu'dı pergâller anlardan ma'lûm olur bundan gayri her sahîfe mesâfesine göre mil hesabıyla taksîm olunmuşdur. Miqyâs vardır ana iskâl dirler. Ekseriyâ bu'd-ı mâbeyn-i pergâller ol mikyâsa göre ölçülüp kıyâs olunur. **Tenbîh-i be-hâl tûl u arz:** Çün her mevzi'in mahallini isti'lâmda tûl ve arz kâ'idelerini farz-ı iktizâ itdi. Fenn erbâbı âlât-ı rasadiyye ile ve gâh zann ve tahmîn ile itvâl ve arz-ı bilâdî tettebbu' ve istikrâ itdiler. Coğrafyada [276a]¹⁵ Batlamyus, yazdığı bilâdın tûl ve arzını meh-mâ-emken ta'yîn itdi. İslâmiyân dahi ba'zı mertebe ziclerde ve ekâlîm kitaplarda nakl eylediler. Ve bu mâddede müstakil kitâb dahi tedvîn olundu. Lâkin Ebu'l-Reyhân Birûnî, *Kânûn-i Mes'ûdî*'de yazdığı üzere ekserî muhtell ü müşevveş olup, kimi ıslâh olundukdan sonra ekserî takrîb-i ifâdesinden hâlî değildir deyü hâlî üzere nakl oluna gelüp müte'ahhir coğrafyalarda ve mappamondalarda meh-mâ-emken tashîh olunmak da'vâsın itdiler. Lâkin taksîmü'l-beled anda zikr olunan itvâl ve arz-ı bilâda göre nakl mahallinde ekserînin fesâdî zâhir olmağla Ebu'l-Reyhân'ın ıslâh da'vâsını teslim itmemek lâzım gelür ve Frenkî coğrafyalarda dahi itvâl ve arz birbirine mutâbık bulunmadığından gayri atlasın nice müte'ayyen yerleri tercîh olundukda, muhâlif zuhûr itmekle anların dahi mahiyyeti bilindi. Pes tûl ve arz umûrunda tahkîk da'vâsı sahîh olmayup, ancak takrîb-i ifâdesi teslim olunursa, bekâ zikr olunan sekiz tûl ve arz dâ'irelerinin resmi budur. [276b]¹⁶ **Ahvâl-i mesâfe ve âlât-ı mesâha beyânındadır.**

Cihannümâ kitabında mezkûrdur ki, Romanîler arzın mesâfesini hatve ile mesâha idüp bin adım yere bir milyer ve milyâr didiler. Ve her mil yere birer taş diküp vilâyetleri mesâfesini ol taşlarla ma'lûm idindiler. Sonra gelenler milyer ismin taşa nakl idüp, onuncı milyerde yerine onuncı taşda dirlerdi. Pes mil lafzı bundan kaldı. Çün her dâ'ire üç yüz altmış dereceye ve her derece altmış dakîkaya kısmet olunmuş. Kürre-i arzda bir derece mesâfesi kaç mil yer olur ta'yîn için kırmadan Batlamyus Tedmür sahrâsında kıyâs ve mesâha idüp bir derece yer altmış altı mil ve sülûsân mil buldı, kıyâs bu tarîkle oldu ki, mezbûr sahrâda bir yere nasb-ı alâmet idüp iki tâ'ife hatt-ı müstakîm üzere nokta-i şimâl ve cenûba gidüp gice kutb-ı şimâli ol alâmet mahallinde aldıkları irtifâ'dan bir derece tefâvüt itdiği yerde durup anda dahi nasb-ı alâmet itdiler. Ve iki alâmet mâbeynini iki taraftan ölçüp birini bir mikdâr ziyâde bulup ihtiyâten ekall ahz itdiler. Zîrâ akl-ı ekserde dâhildir bu mikdâr geldi ve aded-i mezkûrî üç yüz altmışa darbla bütün devre ve andan katre ve nisf katre teksîr kürrenin her mesâfesine ilm-i hâsıl itdiler. Ve bu kıyâs sahîh midir deyü Âl-i Abbâs'dan Me'mûn Halife imtihân murâd eyledi. Asrında bulunan ehl-i vukûfdan Ali bin İsâ ve gayri bir tâ'ife ile me'mûr olup Sencâr sahrâsında vech-i meşrûh üzere kıyâs ve mesâha eylediler. Bunlar ki kıyâsında bir derece elli altı mil ve sülûsân mil geldi. Ve tefâvütünü mesâhaya haml eylediler. Hâlâ amel-gîr ve kudemâ re'yi üzredir. [276a]¹⁷ Girü *Cihannümâ*'da eydür. Yunan kendi mesâfesini estâr-ı yevm ile kıyâs iderlerdi. Yüz yigirmi beş adıma bir estâr-ı yevm dirlerdi. Bu takdirce sekiz estâr-ı yevm bir Romanî milyer olur. Ve Fars kavmi ferseng ile kıyâs itdiler. Ve her bir ferseng otuz estâr-ı yevmdir. Ve Mısır sükkânı eskeni(?) isti'mâl itdiler ve bunun mikdârında ihtilâf olundu. Ba'zıları altmış estâr-ı yevm ba'zıları kırk ve ba'zıları yigirmi estâr-ı yevm tutdılar. Hâlâ Nemçe ve Danya ve İşvet ve İngiliz ve Leh ve Çeh ve İtalya halkı milyer lafzı isti'mâl iderler. Ve bu dahi ma'lûm olur ki, zikr olunan akvâmdan bir kavim yokdur ki, kendi mesâfelerinin miqyâsı bir olup

¹⁴ Arz-ı beled ve tûl-ı beled rub' ve usturlâb ve husûf ve kûsûf vaktleri ile ma'lûm olur. Tarîkı ol âletler risâlelerinde ve ziclerde mübeyyendir.

¹⁵ Cümleden ekser kürre ve coğrafya şehrimiz olan Kostantiniyye'yi kırk üç-kırk beş arzında yazarlar lâkin takrîben kırk bir derece olduğu alât-ı rasadiyye delâleti ile sâbitdir.

¹⁶ Hatve zirâ'-ı hayyât mikdârı takrîr olunur.

¹⁷ Estâr-ı yevm aşer mil İslâmîdir.

aralarında ihtilâf üzere olmaya. Meselâ bir derece mesâfesi altmış bin adım ve dört yüz seksen estâr-ı yevm. Ve Cermanya'nın büyük mili ile on mil ve orta mili ile on iki mil ve küçük mili ile ki isti'mâl itdikleri âded milidir, on beş mildir. Flemenk ve İşvet mühendisleri dahi bu Cermanya milini isti'mâl iderler. İtalyan mili ile bir derece altmış mildir ve yigirmi sâ'atlik yoldur. Pes Cermanya'nın küçük mili ile kürre-i arzın devri beş bin dört yüz mil olup, kutrı bin yedi yüz on sekiz mil ve on bir cüz'ün ikisi mikdârıdır deyü ta'yîn idilir. Ammâ islâm mühendisleri [276b] katında bir derece mesâfesi sâbıkâ zıkr olunduğı üzere altmış altı ve sülüsân mil ve müte'ahhirîn re'yi üzere on mil eksik ve yigirmi iki fersâh ve tûs' fersah ve her fersah bi'l-ittifâk üç mildir. Mil dahi kudemâ-i mühendisin zirâ'ı ile üç bin zirâ' ve müte'ahhirîn zirâ'ı ile dört bin zirâ'dır. Ve zirâ' dahi kudemâ zirâ'ı otuz iki barmak ve müte'ahhirîn zirâ'ı yigirmi dört barmak olup, müte'ahhirîn zirâ'ı kudemâ zirâ'ının selâse-i erbâ'ındır. Ve bir mil bi'l-ittifâk toksan altı bin barmak olur ve her barmak altışar mu'tedil arpanın batını zahrına mülâsık olup, durduğı yer mikdârıdır. Ve müte'ahhirîn re'yi üzere aded-i devri yigirmi iki ve tûs' fersaha darb olursa sekiz bin fersah olur. Ve mil hisâbı ile yigirmi dört bin mil ve kutrı yedi bin altı yüz otuz altı mildir. Ve bir menzil mesâfe-i eyyâm-ı bahârda seyr-i vasat ile takrîben yigirmi dört mildir ki sekiz fersah olur ve mesâfe-i fersah hareket-i batî ile bir sâ'at kadar zamânda kat' olunur. Ekser mülûk-i İslâmiyye selefde yollar üzere her dört fersah mahalle berîd tesmiye idüp, atlar komuşlar idi. İsti'câl ile gönderdikleri âdem ol atlara binüp giderlerdi. Ve günde bu kadar berîd kat' iderler idi. Hâlâ andan ulak ile ta'bîr iderler lâkin mesâfe ta'yîni i'tibârî kalmışdı. Ve deryâda altmış mil bir mecrâ tesmiye olunup i'tidâl-i hevâda seyr-i vasat ile ancak kat' olunur. Ziyâde muvâfık-ı rüzgâr ile menzillerine had yokdur ve bu cümle bu cedvelde derc olundu.

Kaynakça

BABİNGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, Matbaa-i Amire, İstanbul 1342.

Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavanîn-i Âl-i Osman*, Haz. Sevim İlgürel, TTK Yayınları, Ankara 1998.

İLGÜREL, Mücteba, "Hezarfen Hüseyin Efendi", *DİA*, C XVIII, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998, s. 544-546.

İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, 1961.

ÖZDEMİR, Kerim, *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkîhu't-Tevârih" Adlı Eserinin Selçukluların Zuhurundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Bölümlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı, Manisa 2007.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2005.

YURDAYIN, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971.

Ek: 3

Mikyâs-ı Emyâl

جدول برید و فرسخ و امیال					
اسماء مقیاس	فرسخ	میل اسلایی	میل کبیر جرمانی	میل وسط جرمانی	میل صغیر جرمانی
مسافت یک درجه	۲۲ و $\frac{1}{9}$	۶۶ و $\frac{۲}{۳}$	۱۰	۱۲	۱۵
اسماء مقیاس	میل عربی یعنی فرانسی	میل ایتالیا و رومانی	میل انگلین	میل روس	میل اسوت
مسافت یک درجه	۲۰	۶۰	۵۰ ۶۰	۸۰	۵۰